

μέχρι το 1980, ενώ απουσιάζουν εκτός από δύο γενικά έργα (της Ελένης Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος, ο διπλωμάτης 1800-28*, Αθήνα 1984 και του Διονυσίου Μαντζουλίνου, *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831*, Αθήνα 1990) σοβαρές και αξιόλογες νεότερες μελέτες.

Η αξιολόγηση ενός βιβλίου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά πριν 43 χρόνια, συνεπάγεται περισσότερες δυσκολίες από εκείνες που ήδη ενυπάρχουν σε οποιαδήποτε απόπειρα βιβλιοκριτικής. Το βιβλίο θα πρέπει, απαραίτητα, να κριθεί πάντοτε σε σχέση με το χρόνο που εκδόθηκε και τις συναφείς μελέτες της ίδιας περιόδου. Όταν ο Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος εξέδωσε, το 1954 την παρούσα μελέτη, στην ελληνική βιβλιογραφία του 19ου και περισσότερο του 20ού τα βιβλία ή άρθρα που αφορούσαν στο συγκεκριμένο πρόσωπο ή την εποχή, μετά βίας ξεπερνούσαν τον αριθμό των 50¹. Αλλά και από αυτά τα περισσότερα είναι βιογραφικά, αφηγηματικά ή πανηγυρικού χαρακτήρα ενώ οι λίγες αξιόλογες μελέτες καλύπτουν ειδικές θεματικές δίχως δυνατότητες απόδοσης μίας συνολικής εικόνας και ερμηνείας.

Έτσι, το βιβλίο, από την άποψη αυτή, καθίσταται σημαντικό εφόσον ο Δεσποτόπουλος είναι ο πρώτος ο οποίος επιχειρεί να αναλύσει – σε μια διδακτορική διατριβή – μια ‘άγνωστη’² πολιτική προσωπικότητα που σε όλη την προηγούμενη περίοδο αποτελούσε ‘αίνιγμα’³ ή ασημάντη παρένθεση για τους ιστορικούς. Το δεύτερο ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί είναι κατά πόσο αυτό το σημαντικό για την εποχή που πρωτοεκδόθηκε βιβλίο δικαιούται μίας επανέκδοσης. Με όλες τις ενστάσεις που μπορεί κάποιος να έχει ως προς το είδος της γραφής με τα πολλά επίθετα και προσδιορισμούς, την εξαρχής έντονα θετική θέση του συγγραφέα απέναντι στον πρωταγωνιστή του βιβλίου του, ή κάποιες διαφωνίες ως προς τη μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος (που άλλωστε αποτελεί ελεύθερη επίλογη και δικαίωμα του κάθε μελετητή), ο Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος τελικά επέτυχε να καταλήξει σε συμπεράσματα τα οποία παραμένουν μέχρι τις ημέρες μας έγκυρα, γεγονός που καθιστά το έργο, ‘βιβλίο αναφοράς’ για τον μελετητή της περιόδου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ακόμη μικρότερη, όπως θα περίμενε κανείς, είναι η σχετική εκδοτική παραγωγή στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία.
2. Δημήτριος Βερναρδάκης, ‘Κριτική των «Ιστορικών Αναμνήσεων» του Ν. Δραγούμη’, στο περ. *Νέα Ημέρα*, Τεργέστη 1874.
3. Comte de Gobineau, *Deux Études sur la Grèce Moderne...*, Paris 1905.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ της Suraiya Faroqhi ξεκινά με την προϋπόθεση ότι ο πολιτισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν κάτι το ενιαίο αλλά ότι αποτελούσε κράμα διαφόρων στοιχείων. Πέρα από τις πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στους απλούς ανθρώπους και την ελίτ (Volkskultur και Hochkultur, αντίστοιχα) υπήρχαν, τόσο εντός όσο και εκτός των δύο αυτών κατηγοριών, σημαντικά διαφοροποιητικά στοιχεία, όπως λ.χ. γλωσσικά, θρησκευτικά ή ακόμα και ιδεολογικά. Ακόμα και μέσα στο παλάτι η Weltanschauung των σουλτάνων ήταν συχνά διαφορετική απ’ αυτή των ισλαμικών θεολόγων (ulema), κάτι που ίσχυε και στην Hochkultur της ελληνόφωνης ελίτ της πρωτεύουσας, δηλαδή μεταξύ Φαναριωτών και Πατριαρχείου.

Μια δεύτερη διαπίστωση αφορά τη περιοδολόγηση της οθωμανικής ιστορίας. Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι οι τέχνες και ο πολιτισμός είναι ένα σχετικά καινούργιο πεδίο έρευνας των οθωμανικών σπουδών και μη έχοντας ακόμα απαλλαγεί από τα πλέγματα της παραδοσιακής ιστορίας που ανταμβάνεται την πορεία μέσα στο χρόνο βάσει μαχών και αυτοκρατόρων ή δυναστών¹, η Suraiya Faroqhi χωρίζει την οθωμανική ιστορία στην ουσία σε τρία μέρη με αρκετές υποπεριόδους. Η τελευταία ξεκινά γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα ή γύρω στα 1770 και σηματοδοτεί μια σειρά πολιτισμικών, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών στο οθωμανικό κράτος στο επίκεντρο των οποίων βρισκόταν η εντατικοποίηση των κάθε λογής επαφών με την Ευρώπη. Σε συνάρτηση με τα όρια της πρώτης περιόδου από τη δεύτερη προτείνονται διάφορα σχήματα, όπως η διαμόρφωση του οριστικού σχήματος της οθωμανικής γλώσσας στα μέσα του 15ου αιώνα, κάτι που συμπίπτει χρονικά με την κατάντηψη της Κωνσταντινούπολης ή οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική όπου είχαμε χρονικά σημεία-τομές τόσο στα μέσα του 15ου αιώνα, όσο και έναν αιώνα αργότερα με τα αριστουργήματα του αρχιτέκτονα Sinan².

Το πρόβλημα της περιοδολόγησης άπτεται αναμφίβολα και του προβλήματος των πηγών. Η Suraiya Faroqhi επιλέγει ως κεντρικό σημείο αναφοράς την «δύσκολη» εποχή από τη δεκαετία του 1570 μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, που μέχρι πριν λίγα χρόνια αποτελούσε ένα ανεξερεύνητο πεδίο³ (terra incognita) στο χώρο των οθωμανικών σπουδών. Το πρωτογενές υλικό που έρχεται εδώ στην επιφάνεια αποτελεί ένα κράμα ετερογενών στοιχείων που προέρχονται από ανθρώπους που είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με την οθωμανική γραφειοκρατία και έγραφαν στα οθωμανικά. Εξ ορισμού, λοιπόν, έχουμε να κάνουμε με τον τρόπο σκέψης, με τη Weltanschauung της ελίτ, ή ακριβέστερα των ελίτ, μια και όμως αναφέρθηκε πιο πάνω είναι περισσότερες από μία, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως μέσα από το βιβλίο αυτό αναπαράγεται η κρατική ιδεολογία του οθωμανικού κράτους. Τουναντίον δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η κριτική απόσταση ανάμεσα στην πηγή και τη συγγραφέα είναι εμφανής.

Οι περιηγήσεις του Evliya Celebi μέσα και έξω από οθωμανικό χώρο, η σημασία των Δερβίσηδων στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό μιας πόλης της εποχής ή το μικρό ταξίδι στον άγνωστο κόσμο των γυναικών μέσα από τις εμπειρίες της Lady Mary Montagu στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 18ου αιώνα, αναδεικνύουν μια άλλη εικόνα του «φοβερού Τούρκου» απ’ αυτή που έχουμε συνηθίσει. Η επιλογή, ανάλυση και ερμηνεία του υλικού στοχεύει στην κατάρριψη μιας σειράς ριζωμένων αντιλήψεων, κατάλοιπα του ρομαντισμού και της εποχής των μεγάλων συγκρούσεων ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους Αψβούργους. Η εικόνα για τη ζωή, τις σκέψεις και τη θέση της γυναίκας εκείνης της εποχής δεν είναι ολοκληρωμένη, κάτι που ανaghάει στην περιορισμένη σε έκταση έκδοση αρχειακού υλικού. Παρατίθενται δε κάποια παραδείγματα γυναικών, όλες σχεδόν μουσουλμάνες από την αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης, που έδρασαν στο χώρο της λογοτεχνίας, των τεχνών ή του μυστικισμού. Ακόμα η Faroqhi υποστηρίζει ότι υπάρχουν αρκετά ανώνυμα κείμενα, τα οποία μπορούν κάλλιστα να αποδοθούν σε γυναίκες. Η παράθεση αυτών των στοιχείων καταρρίπτει τον μύθο της παθητικής γυναίκας της ανατολής, η εικόνα της οποίας στη δύση, μέσα από περιγραφές ταξιδιωτών, ιστορικών, μυθιστοριογράφων, πίνακες ζωγράφων – μεταξύ των οποίων και ο Delacroix –, συνδεόταν αποκλειστικά με την σεξουαλική ικανοποίηση των ανδρών και είναι τελικά προϊόν φαντασίας, μια ακόμα κατασκευή.

Είναι αδύνατον να αναφερθούν όλες εκείνες οι μυθοπλασίες που καταρρίπτονται με την επιχειρηματολογία της Suraiya Faroqhi. Θα σταθούμε εδώ σε μια που τη θεωρούμε σημαντική για μια πιο ολοκληρωμένη και σφαιρική αντιμετώπιση της εποχής αυτής. Πρόκειται για την έννοια του συνόρου ως πολιτισμικού ορίου, σημείου επαφής και εκατέρωθεν επιρροών. Τα πολιτισμικά σύνορα ανάμεσα στην «άπιστη Ευρώπη» και τη «βάρβαρη Ανατολή» δεν ήταν απροσπέλαστα, στο βαθμό που έχουν καθοριστεί από τις παραδοσιακές ιστοριογραφίες των σύγχρονων εθνών-κρατών, και που στην ουσία αντικατοπτρίζουν το πολιτισμικό και ιδεολογικό απροσπέλαστο που θέλουν να μεταλαμπαδεύσουν τα σύγχρονα κράτη στους πολίτες τους. Το απομωνωτικό σχήμα παρουσίας της οθωμανικής ιστορίας, που θέλει την οθωμανική επικράτεια ζωσμένη από ένα σκληρό και αδιαπέραστο κέλυφος και που είναι απλόχερα δοσμένο στην παραδοσιακή ιστοριογραφία τόσο της Τουρκίας όσο και της Ελλάδας, καταρρίπτεται μέσα από τις εμπειρίες των ανθρώπων που τους δόθηκε η ευκαιρία να περάσουν τα σύνορα και να δουν την χώρα των «άλλων». Ανάμεσα σ’ αυτούς ο Cantemir της Μολδοβλαχίας και ο Evliya Celebi. Ο Cantemir, γόνος πλούσιας οικογένειας, προσχώρησε στα στρατεύματα του τσάρου κατά τη διάρκεια ενός ρωσοτουρκικού πόλεμου το 18ο αιώνα, και έζησε κατόπιν στην ρωσική αυλή, όπου

ασχολήθηκε με τη συγγραφή ενός βιβλίου για την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι θρησκευτικές διαφορές ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς αποτυπώνονται στο βιβλίο του Cantemir, πουθενά όμως ο αναγνώστης δεν αποκομίζει την εντύπωση ότι επρόκειτο για θρησκευτικούς πολέμους ανάμεσα στους Ρώσους και Αυστριακούς από τη μια και με τους Οθωμανούς από την άλλη. Το ίδιο ισχύει και στη περίπτωση του Evliya Celebi. Γόνος και αυτός πλούσιας οθωμανικής οικογένειας από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος ταξίδεψε στην Βιέννη στα μέσα του 17ου αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή όπου οι πόλεμοι μεταξύ Αψβούργων και Οθωμανών είχαν φτάσει στο αποκορύφωμά τους. Και εδώ δεν υπάρχει ίχνος θρησκευτικού φανατισμού ή αντιστοιχία αναπαραγωγής με δόξα τα κτίρια και τους πίνακες ζωγραφικής που είδε στην Βιέννη και μάλλον λυπάται με την σκέψη ότι θα γινόταν πόλεμος που πιθανόν να οδηγούσε στην καταστροφή αυτών των μνημείων.

Πέραν τούτου δεν μπορούμε να μην προσέξουμε ότι το βιβλίο αυτό διακατέχεται από έναν ‘ισταμπολουκεντρισμό’, δηλαδή, η πλειοψηφία των πληροφοριών που υπάρχουν για την αρχιτεκτονική αλλά και για τους τομείς της καθημερινής ζωής στο οθωμανικό κράτος, έχουν κατά κανόνα να κάνουν με τη ζωή στην πρωτεύουσα. Αυτό βεβαίως ανάγεται στο ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα αυστηρά συγκεντρωτικό κράτος τουλάχιστον μέχρι το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, σε τέτοιο βαθμό που η Κωνσταντινούπολη για αιώνες δεν είχε ανταγωνίστρια πόλη, με μοναδική ίσως εξαίρεση το Κάιρο που βρισκόταν αρκετά μακριά για να αναλάβει αυτό το ρόλο. Ίσως μπορεί να ερμηνευτεί ακόμα σαν μια από τις κληρονομίες του Βυζαντίου, όπου ίσχυε περίπου το ίδιο. Το γεγονός αυτό συνδέεται ακόμα με το ότι το παρελθόν της Κωνσταντινούπολης έχει ερευνηθεί καλύτερα από αυτό οποιασδήποτε άλλης μεγάλης πόλης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σίγουρα σ’ αυτό το σημείο οι εθνικές ιστοριογραφίες των 30 χωρών-κληρονόμων του οθωμανικού κράτους έπαιξαν το δικό τους ρόλο εμποδίζοντας με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την ανάπτυξη των οθωμανικών σπουδών στο χώρο τους. Έτσι οι σιωπές των εθνικών ιστοριογραφιών για την οθωμανική περίοδο, τόσο στα Βαλκάνια, όσο και στη Μέση Ανατολή, επιτρέπουν την υπερανάπτυξη αυτών των σπουδών στην Τουρκία, ή έστω με επίκεντρο την Τουρκία, και αντίστοιχα την υποανάπτυξη τους στις υπόλοιπες χώρες, με αποτέλεσμα τη μονοψήληση της οθωμανικής κληρονομιάς αποκλειστικά από το τουρκικό κράτος.

Καταφανής είναι έλλειψη πληροφοριών για τη ζωή των μη μουσουλμάνων κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρ’ όλο που στο εισαγωγικό κεφάλαιο ως γεωγραφικός χώρος δράσης του συγκεκριμένου βιβλίου

καθορίστηκαν οι κεντρικές περιοχές του οθωμανικού κράτους (Kernland), δηλαδή οι περιοχές νοτιώς του Δούναβη μέχρι και την κεντρική Μικρά Ασία. Κι εδώ έχουμε να κάνουμε με το διττό πρόβλημα που αναφέρθηκε στη προηγούμενη παράγραφο. Ο αυτοπεριορισμός των βαλκανικών ιστορικών σχολών από την οθωμανική ιστοριογραφία και ο αυτοεγκλωβισμός τους στις επιταγές του σύγχρονου έθνους-κράτους που ερμηνεύει την οθωμανική περίοδο ως εποχή “οπισθοδρόμησης” και “σκληριάς”, δημιουργεί πρόβλημα ανεύρεσης αξιόπιστης βιβλιογραφίας και συνεργατών από τις βαλκανικές χώρες⁴. Στην δε Τουρκία το ερμηνευτικό σχήμα που κυριάρχησε την μεταπολεμική περίοδο απέδιδε μόνο μια παρασπικτική παρουσία στους διάφορους βαλκανικούς λαούς στην οθωμανική κοινωνία και πολιτισμική ζωή. Απ’ όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε η Suraiya Faroqhi έχει πλήρη επίγνωση αυτών των προβλημάτων και θα περιμέναμε μεγαλύτερη αντιστοιχία αναφοράς στον τίτλο και το περιεχόμενο του βιβλίου. Ο τίτλος «Πολιτισμός και καθημερινή ζωή των μουσουλμάνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία» θα απέδιδε αναμφίβολα με μεγαλύτερη σαφήνεια το περιεχόμενο αυτής της κατά τ’ άλλα πολύ αξιόλογης εργασίας.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και η περιγραφή της αστικής ζωής που περιορίζεται μόνο στις συνοικίες των τουρκόφωνων ή μουσουλμάνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης και της Ανατολίας, κάτι που συνεχίζεται σχεδόν σε όλα τα κεφάλαια. Σε μερικές περιπτώσεις δε μεταφέρεται η εντύπωση στον αναγνώστη ότι στη Μικρά Ασία κατοικούσαν αποκλειστικά μουσουλμάνοι. Ενίοτε δε γίνονται μερικές συγκρίσεις με το Χαλέπι της Συρίας και το Κάιρο, γεγονός που είναι φυσιολογικό, αφού, όπως αναφέρει η συγγραφέας, τα τελευταία χρόνια εκδόθηκαν μια σειρά εργασιών για τις αραβικές επαρχίες και έχει ήδη αρχίσει να διαφαίνεται μια προσπάθεια στις χώρες της Μέσης Ανατολής για μια άλλη προσέγγιση της οθωμανικής ιστορίας (σελ. 50). Η Faroqhi πάντως καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο τρόπος ζωής, η δόμηση των πόλεων και των μεμονωμένων σπιτιών των χριστιανών σ’ αυτές τις περιοχές δεν διέφεραν απ’ αυτά των μουσουλμάνων. Σε τελική ανάλυση το κτίσιμο ενός σπιτιού και η δομή του εξαρτιώνταν από τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στην εκάστοτε περιοχή και από τα υλικά που υπήρχαν εκεί καθώς και από την κοινωνική θέση του ιδιοκτήτη. Το συμπέρασμα αυτό ενδυναμώνεται και από την μη ύπαρξη γκέτο στην οθωμανική επικράτεια, παρ’ όλο που υπήρχαν γειτονιές που κατοικούνταν κατά το πλείστον από τη μια ή την άλλη εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα.

Στο κεφάλαιο για τις γιορτές στην οθωμανική κοινωνία μέχρι περίπου τα μέσα του 18ου αιώνα, αισθητή είναι για μια ακόμα φορά η απουσία των οποιωνδήποτε αναφορών για τα Βαλκάνια και για τους χριστιανικούς λαούς. Σ’ αυτό το κεφάλαιο οι λιγοστές αόριστες αναφορές για τους μη μουσουλμάνους καλύ-

πουν μόλις μετά βίας μισή σελίδα. Ακόμα το μεγαλύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου αναλώνεται στις επίσημες γιορτές που οργανώνονταν από την κεντρική διοίκηση με ιδιαίτερη έμφαση στις γιορτές των σιναφιών στην Κωνσταντινούπολη – και σε μικρότερο βαθμό στο Χαλέπι και το Κάιρο, καθώς και στις γιορτές για την περιτομή των άρρενων μελών της σουλτανικής οικογένειας.

Ακόμα ένα χαρακτηριστικό, το οποίο εντάσσεται στο γενικότερο σκεπτικό που διατυπώθηκε πιο πάνω, είναι η απουσία των οποιωνδήποτε στοιχείων για το πώς οι μουσουλμανικές ελίτ της πρωτεύουσας και των άλλων αστικών κέντρων αφομοίωσαν δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, ιδέες, σκέψεις κλπ, σε σύγκριση με τους λαούς των Βαλκανίων. Η εντύπωση λοιπόν που μεταφέρεται στον αναγνώστη είναι ότι στη σχέση Ευρώπης-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι μη μουσουλμανικοί λαοί δεν έχουν την παραμικρή θέση. Αυτό είναι διάχυτο σχεδόν σ' όλο το βιβλίο, αλλά πολύ περισσότερο στα σημεία που αναφέρονται πολιτισμικές μεταβολές στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Από τη στιγμή που η συγγραφέας αναφέρει πως η διασπορά εμπορών των διαφόρων βαλκανικών εθνοτήτων σε διάφορα αστικά κέντρα της Ευρώπης ήταν ήδη γεγονός αυτή την εποχή, τότε δημιουργείται αβίαστα το ερώτημα αν τελικά έχουν την οποιαδήποτε θέση στο συγκεκριμένο αυτό ζήτημα. Δεν υπήρχε άραγε η παραμικρή επιρροή των χριστιανικών ελίτ πάνω στις αντίστοιχες μουσουλμανικές σε συνάρτηση με τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό και εν γένει με το χώρο της διακίνησης των ιδεών, της αρχιτεκτονικής και του τρόπου ζωής, αφού σε τελευταία ανάλυση αυτές ακριβώς οι ελίτ υιοθέτησαν πρώτες στον οθωμανικό χώρο τέτοιου είδους νοοτροπίες; Η απάντηση που εξάγεται μέσα από τη σιωπή αυτού του βιβλίου είναι αρνητική. Θα έπρεπε τελικά να διερωτηθούμε, αν οι οθωμανικές ελίτ υιοθετώντας κάποια δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα στον τρόπο ζωής, σκέψης ή την αρχιτεκτονική, αν απλώς ακολούθησαν το παράδειγμα των βαλκανικών ελίτ με τις οποίες στο κάτω-κάτω ζούσαν μέσα στο ίδιο κράτος μέχρι την ίδρυση των βαλκανικών εθνικών κρατών, χωρίς βέβαια να αναφέρουμε την ελληνόφωνο αστική τάξη της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης που λειτουργούσαν μέχρι και τον 20ού αιώνα, ως φορείς καινούργιων νοοτροπιών στον οθωμανικό χώρο. Η μοναδική περίπτωση που αναφέρονται συστηματικά μη μουσουλμάνοι στη πολιτιστική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι αυτή των Αρμενίων στο χώρο του θεάτρου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στο θέμα της εισαγωγής της φωτογραφίας, των εκδοτικών οίκων και του μυθιστορητήματος.

Τέλος, θα συμφωνούσαμε πλήρως με τον τρόπο που η Suraiya Faroqhi χειρίζεται τις λέξεις που δηλώνουν εθνική ή θρησκευτική ταυτότητα. Κατά κανόνα χρησιμοποιεί τους χαρακτηρισμούς μουσουλμάνος ή μη μουσουλμάνος για τα πρόσωπα ή τις κοινωνικές ομάδες που παρελαύνουν μέσα σ' αυτή την περιήγηση, αποφεύγοντας τη χρήση των

όρων Τούρκος, Έλληνας ή Άραβας μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει πως η συγγραφέας όχι μόνο έχει πλήρη συναίσθηση της συζήτησης που γίνεται για το ζήτημα του εθνικισμού και της εθνικής συνείδησης, αλλά ότι θα έπρεπε τελικά τα πορίσματα αυτών των ερευνών να λαμβάνονται υπόψη και να εφαρμόζονται στη πράξη από ιστορικούς και κοινωνιολόγους, το ερευνητικό πεδίο των οποίων βρίσκεται σε άλλες θεματικές περιοχές.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί η Suraiya Faroqhi είναι απλή με μικρές, ευκολοδιάβαστες προτάσεις, πράγμα ασύνηθες για τις ρητορικές της ικανότητες τις οποίες ο γράφων γνώρισε για σειρά ετών στις παραδόσεις της στο Τουρκολογικό Ινστιτούτο του Μονάχου. Πιστεύουμε ότι αυτό ανάγεται σε μια προσπάθεια προσέγγισης ενός πλατύτερου αναγνωστικού κοινού, μένοντας όμως πάντοτε σε αυστηρά επιστημονικό πλαίσιο. Το ίδιο ισχύει και για το χωρισμό των κεφαλαίων. Τα τρία κυρίως κεφάλαια: (α) για την ανάδυση και διάδοση του ετερόκλητου οθωμανικού πολιτισμού, (β) τις τέχνες και (γ) τις πολιτισμικές μεταβολές, υποδιαιρούνται σε μικρότερες ενότητες των 2-3 σελίδων η καθεμία που τιτλικά είναι δοσμένες με λιτότητα και σαφήνεια και ενίοτε με χιούμορ. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται εδώ βρίσκεται μακριά από το πεδίο της μονολιθικότητας και της προσφοράς και κατοχής της γνώσης ως προνόμιο ενός συγγραφέα και έτσι προσφέρονται ερεθίσματα στο μέσο αναγνώστη για περαιτέρω μελέτη ή στον επιστήμονα για περαιτέρω έρευνα σε εκείνους τους τομείς που η οθωμανική ιστοριογραφία δεν έχει ακόμα σημειώσει αξιολογική πρόοδο. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε εδώ την ιστορία των νοοτροπιών, ένα πεδίο δράσης της ιστορικής επιστήμης που στην περίπτωση των οθωμανικών σπουδών, και της Ανατολικής Μεσογείου εν γένει, δεν έχει ξεπεράσει ακόμα το εμβρυακό στάδιο.

Η ανάδειξη και προβολή του διαπολιτισμικού χαρακτήρα της οθωμανικής κοινωνίας και κουλτούρας από τη Suraiya Faroqhi δεν εκπλήσσει αν λάβουμε υπόψη μας πως ένα βιβλίο αντικατοπτρίζει σε τελευταία ανάλυση τις σκέψεις, τις αντιλήψεις, τις προσδοκίες και, γιατί όχι, την ίδια τη ζωή του γράφοντα. Ας μην λησμονούμε ότι το βιβλίο αυτό εκδόθηκε στη Γερμανία στα μέσα της δεκαετίας του ενενήντα, σε μια εποχή, δηλαδή, όπου η δημόσια συζήτηση σ' αυτή τη χώρα για το ζήτημα πολυπολιτισμικής κοινωνίας (multikulturelle Gesellschaft) βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Το βιβλίο αυτό έρχεται με την συλλογιστική και την επιχειρηματολογία του να εκφράσει το δικό του λόγο και να δώσει μια πέρα για πέρα καταφατική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Πιστεύουμε ότι είναι η κεντρική ιδέα του βιβλίου και το ουσιαστικό μήνυμα που θέλει να περάσει η συγγραφέας στον αναγνώστη, έστω κι αν περιορίζεται κυρίως στις μουσουλμανικές ελίτ. Η πολιτισμική ιστορία του οθωμανικού κράτους, ως χώρου έκφρασης πολλών πολιτισμικών στοιχείων που συνυπήρχαν, που αλλη-

λοεπηρέαζονταν και αρκετές φορές συγκρούστηκαν και που θα περιλαμβάνει και τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, μέλλει ακόμα να γραφτεί. Το βιβλίο της Suraiya Faroqhi θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη σ' αυτή την προσπάθεια, όπως άλλωστε και στη συγγραφή οποιουδήποτε άλλου βιβλίου για τον πολιτισμό και τον τρόπο ζωής σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και πολύ περισσότερο για το ανατολικό της τμήμα και τα Βαλκάνια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στην Ελλάδα η μοναδική «περίοδος» που είναι γνωστή είναι αυτή της «Τουρκοκρατίας» από το 1453 μέχρι 1821, κάτι που είναι ενδεικτικό του μονοδιάστατου, εθνοκεντρικού και μη-ορθολογικού τρόπου αντιμετώπισης ενός σημαντικού τμήματος της νεότερης μας ιστορίας. Αναλογιστήκαμε ποτέ αν η εξοικείωση με αυτή την περίοδο και η αποβολή του συμπλέγματος της «Τουρκοκρατίας» και όλων των υπόλοιπων «κρατών» λειτουργούσαν βοηθητικά σε μια πιο ρεαλιστική αντιμετώπιση των σημερινών προβλημάτων με την Τουρκία;

Στην παραδοσιακή τουρκική ιστοριογραφία κυριαρχεί το σχήμα άνοδος-παρακμή-πτώση, και μας θυμίζει δίχως άλλο τον τρόπο αντιμετώπισης της βυζαντινής ιστορίας στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τουρκικής εθνοκεντρικής ιστοριογραφίας είναι το βιβλίο του Halil İnalcık: *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, London 1973, το οποίο μεταφράστηκε πρόσφατα στα ελληνικά.

2. Στην Ελλάδα είναι διάχυτη η εντύπωση πως ο αρχιτέκτονας Sinan ήταν Έλληνας, κάτι που μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί. Είναι αλήθεια ότι αναδύθηκε μέσα από το σώμα των Γεντισάρων και ότι καταγόταν από μια περιοχή της κεντρικής Μικράς Ασίας, κοντά στην Καισάρεια, όπου κατοικούσαν τόσο Έλληνες όσο και Αρμένιοι.

3. Για δεκαετίες ο χώρος των οθωμανικών σπουδών αναλωνόταν στην ανάγνωση των πηγών της περιόδου 1300-1600, μια και είχε προσδιοριστεί ως η «χρυσή εποχή» του οθωμανικού κράτους. Το κλασικότερο παράδειγμα αυτού του ιδεολογήματος είναι το βιβλίο του Halil İnalcık που αναφέρθηκε πιο πάνω. Από την άλλη η μελέτη των οθωμανικών πηγών μετά το 1789 θεωρήθηκε επιτακτική ανάγκη από τους Τούρκους ιστορικούς στο πλαίσιο αναζήτησης της προ-ιστορίας του σύγχρονου τουρκικού κράτους. Το μεσοδιάστημα παρέμεινε παραμελημένο μια και δεν είχε ενταχθεί σε κανέναν είδους ιδεολογικό πρόσταγμα του 20ού αιώνα στην Τουρκία ή έξω απ' αυτή. Και από αυτή την άποψη η καινούργια δουλειά της Suraiya Faroqhi είναι πρωτοποριακή.

4. Στην περίπτωση της Ελλάδας παράγονται πάμπολλα βιβλία για τη λεγόμενη «Τουρκοκρατία» που ευτυχώς παραμένουν γνωστά μόνο εντός των συνόρων μας, διότι αν τυχόν μεταφραστούν σε μια ξένη γλώσσα μόνο μειδιάματα θα προκαλέσουν στο εξωτερικό. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν εντελώς σοβαρές εργασίες για την οθωμανική περίοδο στον ελληνόφωνο χώρο. Από φόβο μήπως παραλείψω κάτι που δεν έχει υποπέσει στην αντίληψή μου δεν θα σταθώ σε συγκεκριμένα ονόματα. Περιορίζομαι μόνο στο να αναφέρω ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στο Ρέθυμνο μια αξιόλογη προσπάθεια προσέγγισης της οθωμανικής ιστορίας με διεθνή απήχηση και προδιαγραφές, ενώ έχουν σημειωθεί και κάποιες μεμονωμένες προσπάθειες άλλων επιστημόνων να προσεγγίσουν την οθωμανική ιστορία και κατ' επέκταση και τη σύγχρονη Τουρκία με ορθολογικά κριτήρια.